

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
KASTAMONU UNIVERSITY FACULTY
OF THEOLOGY

جامعة قسطنطيني كلية الإلهيات

VII. ULUSLARARASI ŞEYH
ŞA'BÂN-I VELÎ SEMPOZYUMU
"MÂVERÂÜNNEHİR"

BİLDİRİ TAM METİNLERİ KİTABI

KASTAMONU UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY
VII. INTERNATIONAL SHAYKH ŞA'BÂN-I VELÎ
SYMPOSIUM
"MÂ WARÂ' AL-NAHR"
SYMPOSIUM FULL TEXT BOOK

مؤتمر الشيخ شعبان ولي الدولي الدورة السابعة
"ما وراء النهر"
كتاب بحوث المؤتمر كاملة

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

VII. ULUSLARARASI ŞEYH ŞA‘BÂN-I VELÎ SEMPOZYUMU “MÂVERÂÜNNEHİR”

KASTAMONU UNIVERSITY, FACULTY OF THEOLOGY
VII. INTERNATIONAL SHAYKH ŞHA‘BÂN-I VELÎ SYMPOSIUM
"MÂ WARÂ’ AL-NAHR"

جامعة قسطنطيني كلية الإلهيات
مؤتمر الشيخ شعبان ولي الدولي الدورة السابعة
"ما وراء النهر"

BİLDİRİ TAM METİNLERİ KİTABI
SYMPOSIUM FULL TEXT BOOK
كتاب بحوث المؤتمر كاملة

Editörler
Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem GÜLMEZ
Arş. Gör. Dr. Beyza Aybike DEVECİ

2024
KASTAMONU

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

EBÜ'L-BEREKÂT HÂFİZÜDDÎN EN-NESEFÎ'NİN *MEDÂRİKÜ'T-TENZİL*'DE İŞÂRÎ YORUMLARI

Doç Dr. Servet DEMİRBAŞ¹

Öz

Kur'an-ı Kerim'in nazmında mündemiç olan murad-ı ilahi, nüzul süreciyle eşzamanlı olarak beşer gücünün el verdiği ölçüde açıklığa kavuşturulması için tefsir ve tevil edilmeye başlanmıştır. Müfessirler, Kur'an'ı aldıkları eğitimin, mensup oldukları mezhebi eğilimin ve kendilerine intikal eden ilmî birikimin yardımıyla yaşadıkları dönem ile nüzul dönemi arasında ilişkiler kurup yeniden okuma ve anlamlandırma çabası içinde olmuşlardır. Kur'an ilimlerinin ve tefsirin geliştiği bölgelerden biri de Mâverâünnehir'dir. Bu bölgede çok sayıda müfessirin çalışmasıyla etkisini her dönemde koruyan nitelikli tefsirler yazılmıştır. Mâverâünnehir'de yetişen müfessirlerden biri olan Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn en-Nesefî (ö. 710/1310), *Medârikü't-tenzil* ve *hakâiku't-te'vil* isimli tefsirinde bölgenin ilmî gelenek ve birikimi içinde gelişen hikmet ve tecrübeden, farklı kültür ve inanç zenginliklerinden yararlanarak Kur'an'ı tefsir etmeye ve ondaki mana katmanlarını açıklamaya çalışmıştır. O, tefsirinde rivayetleri etkili bir şekilde kullanmanın yanında güçlü bir dirayet yöntemiyle dilbilimsel, kelâmî ve fikhî yorumlar yapmakla birlikte işaret yaklaşımlarıyla da dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. Nesefî, ayetlere zaman zaman işaret yorumlar yaparak tefsirine irfânî bir boyut kazandırmıştır. *Medârikü't-tenzil*, daha çok dirayet yönüyle öne çıksa da ilham ve keşfe dayalı irfânî boyutu da dikkat çekmektedir. Bu çalışmada Nesefî'nin *Medârikü't-tenzil*'de yaptığı işaret yorumlar değerlendirilecektir. Onun bu yorumlarını bağımsız bir çalışmada bir araya getirmek tefsirinin anlaşılmasına olumlu katkılar sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Tefsir, İşârî Yorum, Mâverâünnehir, Hâfızüddîn en-Nesefî, Medârikü't-tenzil.*

Abû al-Barakât Hâfız al-Dîn al-Nasafî's Ishârî Interpretations in His Tafsîr Work *Madârik al-Tanzîl*

Abstract

The divine meanings found in the text of the Holy Qur'ân began to be interpreted and interpreted simultaneously with the process of its descent. The exegetes endeavoured to understand and interpret the Qur'ân under the influence of the education they received, the sectarian tendency they belonged to, and the scholarly accumulation that had been handed down to them. One of the regions where Qur'ânic interpretation developed is Mâwarâ' al-nahr. In this region, a large number of exegetes have written qualified tafsîrs that have preserved their influence in every period. Abû al-Barakât Hâfız al-Dîn al-Nasafî (d. 710/1310), one of the exegetes who grew up in Mâwarâ' al-nahr, tried to explain the Qur'ân by making use of the wisdom and experience developed within the scholarly tradition and accumulation of the region and the richness of different cultures and beliefs in his tafsîr titled *Madârik al-tanzîl wa haqâ'iq al-ta'wîl*. In addition to using reports effectively in his tafsîr, he produced a unique work with his linguistic, theological and jurisprudential interpretations as well as his interpretive approaches with a strong dirâya method. From time to time, al-Nasafî made interpretive interpretations in order to give the verses a Sufi mystical dimension. Although *Madârik al-tanzîl* mostly stands out with its directness, it also draws attention with its interpretations based on inspiration and discovery. In this study, al-Nasafî's interpretations in *Madârik al-tanzîl* will be evaluated. Bringing these interpretations together in an independent study will contribute positively to the understanding of his tafsîr.

Keywords: *Tafsîr, Ishârî Interpretation, Mâwarâ' al-nahr, Hâfız al-Dîn al-Nasafî, Madârik al-tanzîl.*

Giriş

Bu çalışmada, Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin *Medârikü't-tenzil* ve *hakâiku't-te'vil* adlı tefsirinde irfânî tevil olarak isimlendirilen işaret yorumları değerlendirilecektir. Nesefî'nin yaptığı işaret yorumların Kur'an nazmıyla uygunluğu ve günümüz insanlarına bir okuma usulü verip vermediği araştırılacaktır. Tefsir, en genel manada Kur'an'ın nazmında mündemiç bulunan Allah Teâlâ'nın muradını insan gücü nispetinde keşfetme faaliyetlerinin bütünüdür. Başlangıçta daha çok rivayet yoluyla yapılan tefsir

¹ Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

çalışmaları diğer ilmî disiplinlerin gelişmesi ve farklı coğrafyalardaki ilmî birikim ve kültürle tanışılmasının etkisiyle farklı yöntemler ve yönelişlerle sürdürülmüştür. Nasları yine naslarla açıklama yöntemi olan Beyânî epistemoloji ile birlikte aklî çıkarıma dayalı burhânî tevil ve ilham ve keşfi esas alan irfânî tevil yöntemleri tefsirin önemli araçları haline gelmiştir. Müfessirler, ilahi hitabı ve Kur'an nazmındaki muradı ilahiyi yaşadıkları dönemin ilmi birikimi ve tefsirden hedefledikleri maksatlar doğrultusunda açıklamaya çalışmışlardır. Bazı müfessirler yukarıda ifade edilen yöntemlerden sadece birine ağırlık verirken bazıları da bütün bu yöntemleri karma bir şekilde kullanmıştır.

Bu noktada yorum metodolojisi ve zenginliğiyle öne çıkan müfessirlerden biri de Ebu'l-Berekât en-Neseî'dir. Onun *Medâriku't-tenzil* isimli tefsirini özel kılan şey, tefsirinde rivayetleri etkili bir şekilde kullanmanın yanı sıra analiz, sentez, soyutlama, tümevarım, tümdengelim ve kıyas gibi burhânî yöntemleri ve zaman zaman ilham ve keşfe dayalı irfânî ve işâri yorumları da kullanmış olmasıdır (Baysal, 2022, s. 15-17). Kuşkusuz onun bu karma ve çoğulcu yönteminde, yaşadığı “Mâverâünnehir” bölgesinin ilim anlayışının etkisi vardır.

“Nehrin ötesi” manasına Arapça bir isimlendirme olan “Mâverâünnehir” coğrafi bölge olarak Orta Asya'da Seyhun/Sırderya ve Ceyhun/Amuderya nehirleri boyunca uzanan bölgeyi ifade etmektedir. Bu bölgeye, Turan, Orta Asya ve Türkistan gibi çeşitli isimler de verilmiştir. Mâverâünnehir toprakları günümüzde Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan'ın bazı kesimlerini de içine alan geniş bir bölgedir (Özgüdenli, 2003, s.177-180). Mâverâünnehir bölgesi, önemli ticaret yollarının kesiştiği bir coğrafya üzerinde olduğu için çeşitli kültürlerden ve medeniyetlerden etkilenmiştir.

Mâverâünnehir bölgesi, 8. yüzyılın başlarında Emevîler döneminde fethedilmeye başlayınca Müslümanların sayısı hızla artmış, Türklerle Arapların Çin ordularına karşı kazandıkları Talas savaşından (133/751) sonra bölge halkları kitleler halinde İslam'a girmeye başlamıştır (Sönmez, 2018, s. 50-73. Abbasiler döneminde Mâverâünnehir'de Tahirîler (821-873), Samanîler (809-1005), Karahanlar (840-1212), Gazneliler (963-1186) Büyük Selçuklular (1040-1157) ve Harzemşahlar (1077-1231) gibi Türk İslam devletleri hüküm sürmüştür.

Mâverâünnehir, bu dönemlerde İslam medeniyetinin en önemli ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Mekke, Medine, Şam ve Bağdat'ta tekâmül etmeye başlayan ilimler Mâverâünnehir bölgesine intikal ederek daha da gelişmiştir. Bölgeye sınır olan Hint ve Çin medeniyetlerinden İslam dünyasına intikal eden felsefe, matematik ve diğer ilimlerin İslami ilimlerle imtizacıyla astronomi, felsefe, matematik ve diğer müspet ilimlerde de büyük ilerlemeler sağlanmıştır. Buhara, Semerkand, Taşkent, Tirmiz, Neseî, Hârezm, Fergana ve Fârâb gibi şehirler birer ilim, irfan ve kültür merkezi olmuştur. Bu şehirlerin nisbesini taşıyan büyük âlimler yetişmiştir.² Tefsir, hadis, kelam, fıkıh, tasavvuf, belagat, felsefe, mantık, astronomi, matematik ve benzeri ilimler bu bölgede yüksek seviyelere ulaşarak ordan dünyaya yayılmıştır (Yıldırım, 2012, s. 2/ 647-682).

Mâverâünnehir bölgesi tefsir, hadis, kelam ve fıkıh ilimlerinde önemli şahsiyetler ve âlimler yetiştirdiği gibi tasavvuf alanında da önemli merkezlerden biri olmuştur. Yusuf Hemedânî'nin (ö. 534/1140) talebelerinden Hoca Ahmet Yesevî (ö. 561/1166), “Yesevilik” öğretisini talim ederken diğer bir öğrencisi olan Abdulhâlik Gücdüvânî (ö. 574/1179) de “Hâcagân” tarikatını kurmuştur. Daha sonra bu tarikat Bahâuddîn Nakşibend (ö. 791/1389) döneminde yaygınlaşmış ve “Nakşibendiye” adını almıştır. Necmeddin Kübrâ (ö. 618/1221) öncülüğünde “Kübreviyye” tarikatı şekillenmiş ve bu tarikatlar bütün İslam beldelerine yayılmıştır (Kara, 2014, s. 1/ 99-122). Tarihi süreçte Mâverâünnehir bölgesinde yetişen âlimlerin ve bunların ürettikleri ilimlerin İslam medeniyetinin gelişiminde büyük etkileri olmuştur.

² Dârimî (ö. 255/869), Buhârî (ö. 256/870), Tirmizî (ö. 279/892), Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932), Mâturidî (ö. 333/944), Ebû Nasr el-Fârâbî et-Türkî (ö. 339/950), Kaffâl aş-Şâî (ö. 365/976), Alî b. Sînâ (ö. 428/1037), Ebû'l-Usr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Ebû'l-Muîn en-Neseî (ö. 508/1115), Zemahşerî (ö. 538/1143), Burhânüddîn el-Merginânî (ö. 593/1197) Fahrüddîn er-Râzî (ö. 606/1210), es-Sekkâkî (ö. 626/1229) Ulûğ Bey (ö. 853/1449) gibi İslam âlimleri onlardan bazılarıdır.

Mâverâünnehir ilim havzasında gelişen ilimlerden biri de hiç kuşkusuz tefsir ilmidir. Bu bölgede yetişen müfessirlerin yazdıkları tefsirler gerek yorum, gerekse ortaya koydukları fikir ve anlayışlarıyla tefsir ilmine büyük katkılar sunmuştur. Klasik dönemde yazılan tefsirlerin etkileri tarihi süreçte tazeliğini koruduğu gibi, çağdaş dönemde de tefsir ilmine katkı sunmaya devam etmektedir.

Dârimî (ö. 255/869), Buhârî (ö. 256/870), Tirmizî (ö. 279/892) gibi muhaddisler Hz. Peygamber, sahabe ve tabiinden nakledilen tefsir rivayetlerini kendi hadis kitaplarının "*Kitâbu't-Tefsîr*" ve "*Tefsîru'l-Kur'ân*" bölümlerinde bir araya getirmişlerdir. Bu rivayetler tefsir ilminin en önemli kaynakları arasındadır. Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin (ö. 333/944), *Te'vîlâtü ehli's-sünne* isimli tefsiri, Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i, İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *Risâle fî Tefsîri sûreti'l-İhlâs*, *Risâle fî tefsîri sûreti'l-Muavvizeteyn Tefsîru âyeti'n-Nûr*, ve *Tefsîru sûreti'l-A'lâ* gibi sure tefsirleri, Pezdevî'nin (ö. 482/1089), *Keşfü'l-estâr*'ı, Ebû Hafs Necmüddîn en-Nesefî'nin (ö. 537/1142), *et-Tefsîr fî't-tefsîr* isimli eseri, Zemahşerî'nin (ö. 538/1143), *el-Keşşâf*'ı, Ebû'l-Feth el-Üsmendî es-Semerkandî'nin (ö. 552/1157), *el-Emâli fî't-tefsîr*'i, Necmeddîn el-Kübrâ'nın (ö. 618/1221), *Te'vîlâtü'n-Necmiyye* isimli tefsiri, Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310), *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* isimli tefsiri klasik dönemde Mâverâünnehir bölgesinde yazılan tefsirlerden bazılarıdır (Fergani, 2022, s.18-50).

1. Ebû'l-Berekât en-Nesefî ve *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* İsimli Tefsiri

Mâverâünnehir ilim havzasında yetişen çok yönlü âlimlerden biri de hiç kuşkusuz Ebû'l-Berekât en-Nesefî'dir. Nesefî, müfessir olmanın yanında Hanefî bir fakih ve Maturîdî bir kelamcıdır. O, tefsir, Ehl-i Sünnet keliması ve Hanefî fıkhnın usul ve fûru'na dair eserler vermiştir. Nesefî'nin *Medârik* tefsirinde ortaya koyduğu bilgeliği anlamak için onun hayatını ve ilmî kişiliğini anlamak gerekir.

1.1. Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

Moğol istilasından sonraki dönemde Çağatay Hanlığı sınırları içinde kalan Nahşeb/Nesef şehrinde dünyaya gelen Hâfızuddîn Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 7/13. asrın ortalarında doğmuş olabileceği tahmin edilmektedir. Nesef şehri, her ilim dalında kendi ismine nispetle tanınan âlimler yetiştirmiştir (Ebu'l-Muîn en-Nesefî, 1993, s. 1/ 7-8).

Mâverâünnehir bölgesinde ve özellikle Nefes'te yetişen âlimlerin ve onlardan tevarüs eden ilmi birikimin Hanefî-Mâturîdî ekolün önemli temsilcilerinden kabul edilen Ebu'l-Berekât'ın üzerinde büyük etkisi vardır. Onun yaşadığı bölgede sadece Maturidiyye keliması değil, aynı zamanda Mutezile, Eş'ariyye ve Kerrâmiye gibi diğer kelimâ mezhepler, Meşşâilik gibi felsefi akımlar ve Yesevîlik, ile Hâcehânlık gibi tasavvufî anlayışlar etkili olmuştur. Bütün bu ilmî ve tasavvufî yaşam Nesefî'nin tefsir anlayışında kendisini hissettirmiştir. Nesefî, bir fakih olarak Hanefî usul ve doktrinini *el-Menâr* ve *Kenzu'd-dekâik*'te, bir kelamcı olarak Maturîdî-Ehl-i Sünnet kelimasını *el-Umde*'de, bir müfessir olarak tefsir manzumesini de *Medârik*'te bir araya getirmiştir (Bedir, 2006, s. 32/567).

1.2. *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*

Yazılı bir eseri yada mimarî bir yapıtı en iyi tanımlayan onun yazarı ve mimarıdır. Bu bağlamda *Medârik* tefsirini en güzel şekilde tanıtan, yöntemini ve maksadını açıklayan eserin sahibi Ebu'l-Berekat en-Nesefî olmuştur. Kendisi tefsirinin mukaddimesinde eserini şu şekilde tanıtmıştır:

"İsteğini karşılıksız bırakmamam gereken bir zat benden (Kur'an'ın) yorumuna (te'vîl) dair i'rab ve kıraat vecihlerini bir araya getiren, bedi' (belagat) ve işaret (tasavvuf) ilimlerinin inceliklerini içeren, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın görüşleriyle süslenmiş, yolunu kaybetmiş bidat ehlinin yıkıcı fikirlerinden ve saçmalıklarından arındırılmış, (okuyucularını) bıktıracak kadar uzun olmayan, ayetlerde (Allah Teâlâ'nın muradını) ihlal edecek kadar kısa olmayan orta büyüklükte bir tefsir yazmamı istedi." (Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, 1998, s.1/24)

Müellif, bu cümlede tefsirini hangi maksatlarla telif ettiğini, hangi konuları içerdiğini ve hangi yöntemleri kullandığını dile getirmiştir. Ayrıca ele alacağı konuları ne şekilde ve ne kadar ele alacağını da bildirmiştir. Tefsirin isminden de anlaşılacağı gibi müellif sadece rivayetle yetinmeyip tevîlin ve

yorumun da hakikatine ulaşmayı hedeflemiştir. Neseî, bu eserinde Ehl-i Sünnet'in gerek itikadî gerekse ameli manadaki görüşlerini savunacağını, Ehl-i Sünnet dışı diğer bidat mezheplerinin fasit görüşlerini boşa çıkarmak için çaba sarf edeceğini dile getirmiştir.

Medarik tefsirinin temel kaynakları Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) *Keşşâf*¹ ile Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü't-tenzîl* isimli tefsirleridir. Bir dirayet tefsiri olan *Medârikü't-tenzîl*'de hadislerle, sahâbe ve tâbiin görüşleriyle diğer rivayetlere geniş yer veren Neseî, dil ve belagatla ilgili izahlara çokça değinmiş, ayetlerin tefsir ve tevcihinde hemen hemen bütün kıraatlara işaret etmeye çalışmıştır. Bunu yaparken kırâat-i aşereyi esas almış, zaman zaman sahâbeye nisbet edilen mushaflardaki farklı kıraatlara da yer vermiştir. Neseî, ahkâm ayetlerini Hanefî mezhebinin görüşlerine uygun biçimde yorumlamıştır. Keşif ve ilhama dayalı işârî yorumlara da yer veren müellifin biyografisinde herhangi bir tarikata mensubiyetinden söz edilmese de tefsirinde Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748), İbrâhim b. Edhem (ö. 161/778 [?]), Fudayl b. İyâz (ö.187/803) , Zünnûn el-Mısri (ö. 245/859 [?]), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896) gibi erken dönem zahit ve mutasavvıflarından ierfânî boyutları olan hikmetli sözler nakledilmiştir.

Özlü bir tefsir olan *Medârikü't-tenzîl*, bilhassa Mâtürîdî-Hanefî görüşlerin Kur'an'daki dayanaklarını anlaşılabilir bir üslûpla ortaya koyması bakımından oldukça önemli bir konumdadır. Bu yönüyle Ehl-i Sünnet muhitinde daha çok Hanefîler arasında şöhret bulmuş, üzerine hâşiyeler yazılmış ve ihtisar çalışmaları yapılmıştır. *Medârikü't-tenzîl*, çağdaş dönemde de akademik olarak farklı yönleriyle incelenmiştir.³ Yapılan bu çalışmalarda Neseî'nin işârî yorumlarına değinilse de bütün boyutlarıyla ele alınmamıştır. Müellifin işârî tefsir ve yorumlardaki yaklaşımının daha iyi anlaşılması için bu çalışmada onun *Medârikü't-tenzîl*'deki işârî yorumlara yaklaşımı incelenecektir.

2. İşârî Tefsir

İslami ilimler, başlangıçtan itibaren çok boyutlu yönelişler ve yöntemlerle inşa edilmiştir. Bu inşa sürecinin en önemli unsurlarından biri de müfessirlerdir. Onlar, Kur'an'ı lafız-mana ilişkisi üzerine inşa edilen beyanî tefsir ve yorumlarla açıkladıkları gibi keşif, ilham ve sezgilerden hareketle sembolik ve temsili yorumu da erken dönemlerden itibaren geliştirmeyi başarmışlardır. Bu işârî yorumlar, zamanın ilerlemesi ve yorumlama faaliyetlerinin çeşitlenmesine bağlı olarak tarihî süreçte bir tefsir ekolü haline gelmiştir. Ayetleri irfan boyutuyla yorumlayan müfessirler ve mutasavvıfların bilgi kaynakları daha çok ilham, keşif ve sezgilere dayalı sübjektif bilgi nazariyesi olmuştur (Ay, 2011, s. 103-148; Demirbaş, 2022, s. 51-77).

Ayetleri irfan boyutlarında yorumlayanlar, kalplerinde zuhur eden manaları ayetlerin yorumu olarak sunmaları zaman içinde bazı aşırı yorumları da beraberinde getirmiştir. Bu tür yorumların bilgi kaynakları somut olarak değerlendirilemediği için zaman zaman eleştiri oklarını üzerine çekmiştir. Müfessirler ve Ulûmü'l-Kur'ân müellifleri ilâhî hitabı aşırı yorumlardan ve sübjektif yaklaşımlardan korumak için bazı şartlar getirmişlerdir. Söz konusu şartlara uygun olan işârî yorumlar, makbul sayılırken, sıhhat şartlarını taşımayan ifrat ve tefrit derecesindeki yorumlar kabul görmemiştir.

2.1. İşârî Tefsirin Tanımı

İşârî tefsir/التفسير الإشاري, sıfat tamlamasında "işârî" sıfatı genel bir ifade olan tefsiri tahsis içindir. "işâret" şe-ve-re/شور masterından türetilmiş bir isim olup bir şeyin gizli yönlerini, güzelliklerini, kapalı taraflarını bulup açığa çıkarmak, bir nesneyi göstermek, bir anlamı üstü kapalı şekilde ifade etmek gibi manalar ifade eder (el-İsfahânî, 2010, s. 273); Fîrûzâbâdî, 1415/1995, s 898-899).

³ Bedrettin Çetiner, *Ebü'l-Berekât en-Neseî ve Medârik Tefsiri* adıyla bir doktora tezi hazırlamış (1983, MÜ İlahiyat Fakültesi), Hasan Selbes *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil'in İsrâiliyyat Açısından Tahlili* (1998, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü), Halis Ören *Keşşâf ve Neseî Tefsirlerinde Hz. Musa ile İlgili İsrâiliyyat* (1988, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) adlarıyla yüksek lisans çalışması yapmışlardır. Ayrıca Sıddık Baysal, *Ebü'l-Berekât en-Neseî'nin Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil Adlı Eserinde Tefsir-Te'vil İlişkisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015).

İşâret kelimesi mutasavvıfların kullanımında, ilham ve keşif gibi manevî yollarla ulaşılan bilgi ve sezgilerle anlaşılabilir kadar gizli manaların bulunup açığa çıkarılması gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Bu kullanımlardan hareketle "Kur'an ayetlerinin bir kısmının veya tamamının keşif ve ilhamla yorumlandığı tefsirlere de işârî tefsir denmiştir." (Uludağ, 2001, s. 23/424-428).

Klasik dönemde tefsir ilmi bu günkü gibi farklı yöntemler üzerinden tanımlanmadığı için erken dönemde herhangi bir işârî tefsir tanımı yapılmamıştır. Çağdaş dönemde her bir tefsir yöntemi kendine ait bir tanımlamaya tabi tutulmuştur. Bu bağlamda Zürkânî (ö. 1948) işârî tefsiri şöyle tanımlamıştır: "Seyr-i sülûk ve tasavvuf erbabına açılan birtakım gizli işaretlerle, Kur'an'ı zahir manasından başka manalarla tevil etmek; yorumlamaktır." (ez-Zürkânî, 2013, s. 310). Zehebî'nin (ö. 1977) işârî tefsir tanımı da şu şekildedir: "Kur'an ayetlerini seyr-i sülûk erbabına açılan gizli işaretlerin gerektirdiği şekilde zahir manalarının hilafına yorumlamaktır." Zehebî, bu tanımı yaptıktan sonra işârî tefsirin makbul sayılmasına dair de şunları söylemiştir: "Gizli işaretlerin gerektirdiği ilham ve keşifle ulaşılan manalarla ayetlerin lafızlarından anlaşılacak lafzî ve zahirî manalar arasında telif ve tatbik mümkün olmalıdır. İşârî yorumlar ayetlerin zahir manalarını iptal edecek bir tarzda olmamalıdır (ez-Zehebî, 1426/2006, s. 2/308). Her iki tanımın birleştikleri en önemli husus, ilham, keşif ve sezgilerle ulaşılan manaların ayetlerin lafızlarından anlaşılacak zahir manalarla telifinin mümkün olması ve Kur'an ilimlerine uygun olmasının gerekliliğidir.

Müfessir ve mutasavvıf kimliğiyle İbn Acîbe'nin (ö. 1224/1809) işârî tefsir tanımı da şöyledir: "Kur'an'ı tefsir ederken lafızların zahirinden anlaşılacak manaların tespitinden sonra lafızların zahiri iktizalarının dışında, ilham ve keşif yoluyla ehli işaretin kalplerine doğan birtakım ince manalardan oluşan bir tefsirdir (İbn. Acîbe, 1999, s. 1/33). İbn Acîbe'nin bu tanımda dikkat çektiği husus, tefsirde öncelikle lafızların el verdiği zahiri manalara ulaşılmıştır. İşârî manalar, ancak zahiri manalar tespit edildikten sonra keşfedilmelidir.

2.1. İşârî Tefsirin Kabul Şartları

İşârî tefsir ve yorumlar, lafzî ve akli çıkarımın ötesinde tamamen keşif ve ilhama dayalı kalbe ilkâ edilen temsili manalardan ibaret olduğundan isabetli ya da isabetsiz olanlarını temyiz ve tefrik etmek gerekir. Bundan dolayı işârî tefsir ve yorumların makbul sayılması için bazı şartlar ve sınırlar konulmuştur. Bu şartlar, ayetleri maksat ve hedeflerinden uzaklaştıran, nassları ifrat derecesinde yorumlayan batınîlerin, ihvân-ı safânın, hurûfîlerin, nazarî tasavvuf erbabının ve bazı felsefecilerin aşırıya kaçan işârî yorumlarını sınırlandırmaya yöneliktir (Zehebî, 1426/2006, s. 2/299-302).

Bir ayet hakkında yapılan işârî yorumun makbul olabilmesi için öncelikle o yorumun Arapçanın dil kurallarına ve Kur'an nazımının zahirine uygun olması gerekir. Yapılan yorumun ayetin asıl manası olduğunun iddia edilmemesi de önemli bir ölçüdür. Bir ayetle ilgili yapılan işârî yorumun hatalı olduğunu gösteren başka ayet ya da hadisin bulunmaması gerekir. Bütün bunlarla beraber İşârî yorumu destekleyen başka bir şerî delilin bulunması gerekli görülmüştür (Ateş, 1998, s. 21).

Tefsir-tevil ilişkisi açısından bakıldığında, ilham ve keşif ehlinin ayetlere yaptıkları açıklamaları tefsir değil, tevil kapsamında değerlendirmek daha isabetli gözükmektedir. Zerkeşî, (ö. 794/1392) sûfîlerin ayetlere getirdikleri açıklamaların manevî istiğrak halinde kalplerine doğan manalar olduğunu söyleyerek bu manaların tefsir değil, tevil olarak kabul etmek gerektiği görüşündedir. (ez-Zerkeşî, ts, s. 2/170). Benzer ifadeleri daha sarıh bir şekilde Süyûtî'de (ö. 911/1505) görmek mümkündür (es-Süyûtî, 2006, s. 2/472-473). Bu bağlamda ilk dönem sûfîlerin, kendi yorumlarını tefsirden ziyade işaret, latife, remz, itibar ve benzeri isimlerle adlandırmaları önemli bir durumdur. Sûfî müfessirlerden Sülemî (ö. 412/1021), eserine *Hakâiku't-tefsîr* adını verirken Kuşeyrî (ö. 465/1072) *Letâîfü'l-işârât* adını vermiştir.

3. Ebû'l-Berekât en-Nesefî ve İşârî Yorum

Nesefî'nin *Medârik* tefsiri esasında dirayet ağırlıklı bir tefsirdir. Bununla birlikte müfessir, bazı ayetlerin tefsirinde işârî yorumlara da yer vererek tefsirine irfânî bir boyut kazandırmıştır (Çetiner, 2000). O, tefsirinde çok sık olmasa da ayetlerin lafzıyla ve zahirî manalarıyla çelişmeyen, Ehl-i Sünnet

kelamî anlayışın sufi telakkilerine uygun, işârî teviller yapmıştır. O, Kur'an'ın zahir-batın yönünü ve bu iki yön arasındaki uyumu dengeli bir şekilde ele almıştır. Dirayet ağırlıklı yorumlarına manevî kefiş ve ilhama dayalı işârî yorumları da ilave ederek yorum zenginliğine ulaşmıştır.

Nesefî, bu konuda hayli titiz davranmıştır. Önceliğini Kur'an nazminin lafzî yönünü açıklamaya vermiş, batın yönünü de ihmal etmemiştir. Nesefî, nazârî tasavvuf erbabının yaptığı gibi Kur'an nazmıyla telifi kabil olmayan aşırı yorumlara yer vermemiştir. Onun bu zahir-batın uyumu dâhilinde yaptığı yorumlar, kendisinin tasavvufla ve zühd yaşantısıyla yakından ilgili olduğunu gösterecek mahiyettedir. Çünkü onun yaşadığı dönemde ve coğrafyada Hoca Ahmed Yesevî'ye (ö. 562/1166) nispet edilen Yeseviyye, Necmeddîn-i Kübrâ'ya (ö. 618/1221) nispet edilen Kübreviyye, Hâce Yûsuf el-Hemedânî (ö. 535/1140) ile başlayıp Abdülhâlik-ı Gucdüvânî (ö. 575/1179 veya 617/1220) ile devam eden Hâcegâniyye ve daha sonra Bahâeddin Nakşibend (ö. 791/1389) ile devam eden Nakşibendiyye tarikatları ve bunların öğretisi olan tasavvufî neşve ve zühd yaşamı hayli yaygın bir haldeydi.

Nesefî, tefsirinde ayetleri işârî yoruma tabi tutacağı zaman genellikle isim vermeden kendisinden önceki sûfîlerin görüşlerini “فيل/kîle” (denildi ki) ifadesiyle nakletmiştir (Ebu'l-Berekât, 1/325). Bu şekilde aktardığı işârî yorumlar bir hayli fazladır. O, bazı ayetlerin tefsirinde öncelikle ayetin lafzından anlaşılan anlamı verdikten sonra tasavvuf öncülerinin isimlerini vererek de onlardan işârî yorumlar nakletmiştir (Ebu'l-Berekât, 3/439). Nesefî, bazı işârî yorumları her hangi bir kişiden nakletmeksizin bizzat kendi özgün yorumlarıyla açıklamıştır (Ebu'l-Berekât, 3/597).

Bilindiği gibi irfânî tevil ve işârî yorumlar yöntem olarak ilim-merifet, zâhir-bâtın, şeriat-hakikat, nübüvvet-velayet, fenâ-bekâ muhabbet-adavet hidayet-dalâlet ve zikir-nisyan gibi temel kavramlar üzerine inşa edilmiştir. Nesefî'nin de işârî yorumlarında bu ikili yöntemi görmek mümkündür.

3.1. Medârikü't-Tenzîl'de İşârî Yorum Örnekleri

Nesefî, tefsirinde akıl, nazar, istidlal, içtihat, istinbât ve tefakküh gibi ilmî kavramları ilim olarak değerlendirirken, Allah ve sıfatlarının kalp ile bilinmesini marifet olarak açıklamıştır (Ebu'l-Berekât, 3/597; Baysal, 196). Nesefî, bu bağlamda *إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ* “Gerçek şu ki, kulları içinde ancak “marifetullah sırrına kavuşan” âlimler, Allah'a derin saygı duyarlar.” (Fâtır 35/28). ayetindeki ilmi ve âlimleri, bir şeyi nazar ve istidlal ile araştırarak bütün yönleriyle tanıyan, meslek olarak bilimsel faaliyet icra eden alimler olarak değil, manevî ilim ve marifetle Allah'ı ve sıfatlarını idrak eden, varlık aleminde Allah Teâlâ'nın kudret delillerinden hikmetler çıkarabilen marifet ehli kimseler olduğunu söylemiştir (Ebu'l-Berekât, 3/597).

Nesefî, bazı ayetlerde geçen “hikmet”i de kalbin marifeti olarak yorumlamıştır. *وَلَقَدْ آتَيْنَا لُقْمَانَ الْحِكْمَةَ* “Andolsun ki biz, Lokman'a hikmet verdik; Allah'a şükret! (dedik).” (Lokmân 34/12). ayetinde Hz. Lokman'ın hikmet ile nübüvvetten birini tercih arasında muhayyer bırakıldığını, onun da “sözde ve amelde isabet” demek olan hikmeti tercih ettiğini söylemiştir. Daha sonra zühd dönemi sufîlerinden Serî es-Sekatî (ö. 251/865) ve Cüneyd-i Bağdadî'den (ö. 297/909) ayetteki hikmetle ilgili bazı nakillerde bulunduktan sonra kendisi de hikmeti şöyle hulasa etmiştir: “Lokman'a verilen hikmet, kalbin Allah'a şükürdür. Kalbin şükürü de marifetullahtır (Ebu'l-Berekât, 2/712-713).

Nesefî, *فَلْإِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ* “De ki, siz gerçekten Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki, Allah da sizi sevsin” (Âl-i İmrân 3/31). ayetinin tefsirinde, kulun Allah'ı sevmesini marifetullah olarak yorumlamış ve şöyle demiştir: “Allah'a muhabbet, onu bilmek/marifetullah, haşyetin devamı, kalbin zikir-i daimi ile onu anmakla meşgul olması ve Allah'la ünsiyetin devamıdır.” (Ebu'l-Berekât, 1/249).

Ebu'l-Berekât, *وَأَهْدِيكَ إِلَى رَبِّكَ فَتَخْشَى* “(Ona) de ki: ‘Senin (şirk ve isyan kirlerinden) temizlenmeye (meylin) var mı? Seni Rabbine (giden yola) irşat edeyim de böylece saygıyla O'na teslim olasın’” (en-Nâzi'ât 79/18-19). ayetlerin tefsirinde hidayeti, irşat ve Allah Teâlâ'nın sıfatlarıyla bilinmesi yani marifet olarak açıklamıştır. Yine “saygıyla Allah'a teslim olmak” manasına olan “haşyet”in de ancak marifetullah ile mümkün olacağını söylemiştir.

Nesefî, Kehf suresinde Hz. Musa'nın kendisine hususi bir ilim verilen Hz. Hızır ile olan yolculuğunun anlatıldığı ayetlerde Hızır'a (a.s) verilen rahmetin ve عِلْمَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا "Ona nezdimizden bir ilim öğretmiştik" (el-Kehf, 18/65) mealindeki ayetteki ilmin vahiy ya da nübüvvet olduğunu söyledikten sonra isim vermeden (قِيلَ /denildi ki) ifadesiyle bu rahmetin ilham yoluyla insana verilen ledünnî ilim olabileceğini nakletmiştir. Hz. Mûsa'nın ilminden maksat, onun hükümleri bilmesi ve zahir ile fetva vermede yetkin olmasıdır. Hz. Hızır'ın ilmi ise eşyanın bîatını (iç yüzü) bilmesidir ki buna "bâtın ilmi" veya "hakikat ilmi" denmiştir. Görüldüğü gibi Nesefî, önceliği ayetin zahirinden anlaşılan manaya verdikten sonra işârî yoruma yönelmiştir. Yaptığı işârî yorumlar ayetin zahir manasıyla telifi kabil manalardır (Ebu'l-Berekât, 2/310).

Nesefî, وَمَا يَسْتَوِي الْبَحْرَانِ هَذَا عَذْبٌ فُرَاتٍ سَائِغٌ شَرَابُهُ وَهَذَا مِلْحٌ أُجَاجٌ "İki deniz bir değildir. Birinin suyu tatlı ve kolay içimlidir; diğeri tuzlu ve acıdır." (Fâtır 35/12). ayetinde bahsedilen iki denizin temsili olarak mümin ve kafirin misallerine bir örnek olacağını söylemiştir. Tatlı ve kolay içime sahip olan deniz mümini, tuzlu ve acı olan deniz ise kâfirî temsil eder. Aynı ayetin devamında buyurulan "Her birinden taze balık eti yersiniz; takındığınız süsler çıkarırsınız." ifadesinin tefsirinde ise, yine kâfir ve mümin için temsil olduğunu, mümin ile kafir bazı hasletlerde müşterek olsalar da kâfirlerden hiçbir fayda hasıl olmadığı için, mümin ile kâfirin müsavi olamayacağını söylemiştir (Ebu'l-Berekât, 3/81).

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ "Ey iman edenler! Sabredin, düşmanlarınıza karşı sebat gösterin, nöbet bekleyin, Allah'dan gereğince korkun ki, kurtuluşa eresiniz." (Âl-i İmrân 3/200). Nesefî, bu ayetteki kavramları öncelikle zahir manalarıyla açıklamıştır. "Sabır"ı acıya katlanmak, zorluklara ve sıkıntılara göğüs germek, "musâbere"yi cihat ederken direnen düşmana karşı daha fazla mukavemet göstermek, "ribât"ı düşmanın ansızın saldırmasını önlemek için atı bağlayıp hazır tutarak düşmanla gazaya hazır olmak, "felah"ı istenmeyen şeylerden kurtulduktan sonra sevgiliyle baş başa kalmak şeklinde açıklamıştır.

Nesefî, ayetin ihtiva ettiği kavramları lafzi ve zahiri manalarıyla açıkladıktan sonra isim vermeden "قِيلَ/kile" ifadesiyle şu işârî yorumu nakletmiştir: "Ey iman edenler! Muhabbetimi kazanmak için sabredin, nimetlerime ulaşmak için sebat gösterin, benim hizmetimde olmak için nefislerinizi bağlayın ki bana yakın olmakla zafer bulasınız." (Ebu'l-Berekât, 1/325).

Nesefî, Hz. Âdem ve eşinin cennetteki yasak meyveden yemeleri sebebiyle oradan çıkarılmalarını anlatan وَالْأَلَمِينَ فِي هَذِهِ الشَّجَرَةِ فَتَقَوْنَا مِنَ الظَّالِمِينَ "Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun, orada istediğiniz yerden rahatça yiyecek için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz" dedik." (el-Bakara 2/35) ayette "şu ağaca yaklaşmayın" kısmını tefsir ederken söz konusu meyvenin "buğday" olduğunu söyledikten sonra şu işârî yorumu nakletmiştir: "İnsan, Allah'a nasıl asî olmasın ki gıdası ve ondan aldığı kuvveti isyan ağacındandır. Ya da bütün fitnelerin aslı olan üzümde ya da incirdendir" (Ebu'l-Berekât, Medârik, 1/81). Görüldüğü gibi, Nesefî, söz konusu ağacın, buğday olduğunu tercih etmiş, bununla birlikte (قِيلَ /denildi) ifadesiyle farklı bir işârî yorumu da nakletmiştir.

Nesefî, فَارْزُقْنَاهُ الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ "Şeytan onların ayağını oradan kaydırda da bulundukları yerden onları çıkardı." (el-Bakara 2/36) ayetinin tefsirinde de Semerkand ulemasının, "Hz. Âdem ve eşinin fiillerine günah isnadı caiz olmadığı gibi "zelle" isnadı da caiz değildir. Onlar, efdal/en güzel olanı terk edip fâdıl/güzel olanı yapmışlardır. Bundan dolayı da cezalandırılmışlardır" görüşünü nakletmiştir (Ebu'l-Berekât, Medârik, 1/81).

Nesefî'nin tefsirinde klasik dönem tefsir yöntemlerini (rivayet, dirayet ve işaret) uyguladığı ayetlerden biri de şu ayettir: ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ "Sonra biz kullarımızdan seçtiklerimizi o kitaba mirasçı kıldık. Onlardan kimi kendi kendine zulüm/kötülük eder, kimi dengelidir, (orta yolu tutar), kimi de Allah'ın izniyle hayır işlerinde yarışır/önde koşar; işte büyük lütuf budur." (el-Fâtır 35/32)

Nesefî, bu ayette öncelikle ayetin zahiri manadaki tefsirine yönelerek şunları söylemiştir: Kitaptan maksat Kur'an-ı Kerim'dir. Ona varis kılınanlar, Hz. Peygamber'in ümmetinden Sahabe, tabiin ve kıyamete kadar gelecek ümmetinin tamamıdır. Çünkü Allah Teâlâ onları bütün ümmetler içinden "vasat ümmet" her türlü aşırılıktan uzak, dosdoğru, adaletli, ölçülü, dengeli bir yol tutan, inancında, ahlâkında, her türlü tutum ve davranışlarında dürüstlük ve adalet çizgisinde kalmayı başaran dengeli ve bütün insanlığa örnek ve numune olan bir ümmet olarak seçmiştir. Sonra bu vasıflara sahip ümmeti kendi içinde üç sınıfa ayırmıştır. Bunlardan bir kısmı Allah'ın emirlerini ve kulluk vazifelerini vaktinde yapmayıp erteleyenlerdir. Diğer bir kısmı "muktesit" salih ve güzel amellerine çirkin ve kötü ameller karıştıran kimselerdir. Diğer bir kısmı da hayırlı amellerde yarışan kimselerdir.

Nesefî, bu izahtan sonra yaptığı bu açıklamanın Kur'an'ın diğer ayetlerin hükmüne tam mutabık olduğunu söylemiştir. Çünkü Allah Teâlâ, Tövbe suresinde وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ الَّذِينَ هُمْ بِأَخْسَنَ رِزْقٍ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ *"Muhacirlerin ve Ensar'ın ilkleri ile onlara güzelce uyanlardan Allah hoşnut olmuştur; onlar da O'ndan razıdırlar. ..."* buyurmuştur (et-Tevbe 9/100). Daha sonra وَأَخْرُجُوا غَتْرُفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَآخِرَ سَيِّئًا *"Bir başka grup var ki, onlar iyi işe bir de kötü iş karıştırdıktan sonra günahlarını itiraf etmişlerdir. ..."* (et-Tevbe 9/102) daha sonra da وَأَخْرُجُوا مَرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ *"Bir diğer grubun durumu ise Allah'ın hükmüne kalmıştır; ya onlara azap edecek veya tövbelerini kabul edecektir. ..."* (et-Tevbe 9/106). Nesefî, bu izahlarıyla tam olarak "Kur'an'ı, Kur'an'la tefsir" yöntemini uygulamıştır.

Nesefî, bu aşamadan sonra Kur'an'ın Hz. Peygamber'in sünnetiyle tefsirine yönelmiştir. Bu hususta şunları nakletmiştir: Hz. Ömer minbere çıktığında Fâtır suresi 35/32. ayetini okuduktan sonra şunları söylemiştir: Hz. Peygamber (s.a.v) buyurdu ki *"Hayırda ve güzel işlerde yarışanlar (ahirette de) en öndedir. Muktesit olanlar kurtulacaktır. Günah işleyerek kendine zulmedenler de bağışlanacaklardır."* (İbn el-Ukaylî, ez-Zuâ'fâu'l-kebir, 2/443).

Yine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: *"Hayırda yarışanlar hesaba çekilmeden cennete girecekler; güzel amellerine kötü işler karıştıranlar, hesaba çekilip biraz bekletildikten sonra cennete girecekler. Nefsine zulmeden günahkârlar ise hesaba çekilip bekletilecekler. Cennete girme ümitleri kesileceği bir anda Allah'ın rahmeti onlara ulaşacak, bu rahmetle cennete girecekler."* (Ahmed b. Hanbel el-Müsned'de 5/196.)

Nesefî, üçüncü aşama olarak sahabe tefsirine intikal ederek ayetin açıklamasında İbn Abbas'ın şu izahına değinmiştir: ayette bahsi geçen "sâbikûn" amellerinde ihlaslı olan müminlerdir. "Muktesid" gösteriş için amel eden müraiddir. "Zalim" ise küfran-ı nimette bulunan kimselerdir.

Dördüncü makamda tabiin tefsirine yer veren Nesefî, Rebî' b. Enes'in şu görüşünü nakletmiştir: "Zalim" büyük günah sahibi, "muktesid" küçük günah sahibi, "sâbikun" ise büyük ve küçük günahlardan sakınan kimselerdir. Hasan-ı Basrî'nin bu kavramlar hakkındaki görüşü de şu şekildedir: "Zalim", seyyiatı hasenatından fazla olan, "muktesid", hasenatı seyyiatından fazla olan, "sâbikun" ise seyyiatı ve hasenatı müsavi olanlardır.

Nesefî beşinci aşamada işarî yorumlara geçerek bu konuda kendi yorumlarından ziyade diğer sûfilerin görüşlerini nakletmeyi tercih etmiştir. İlk dönem sûfilerinden, muhaddis ve müfessir İbn Atâ (ö. 309/922), ayetle ilgili şu yorumu yapmıştır: Ayette, "zalim" öncelikli olarak zikredilmiştir. Bunun sebebi günahları sebebiyle Allah'ın rahmetinden ümidini kesmemesidir. Ayette önce "zalim"e yer verilmesinin diğer bir sebebi ise, ona günahının kendisini Allah Teâlâ'dan uzaklaştırmadığını işin başında kendisine öğretmek içindir. Ayrıca sülûk mertebelerinin ilki günahkârlık, ikincisi tövbe üçüncüsü ise istikamettir. Bunlara işaret için ayetin tertibinde "zâlim- muktesid-sâbık" sıralaması yapılmıştır.

Nesefî, işarî yorumlarına sufi müfessir Sehl et-Tüsterî'nin (ö. 283/896) ayetle ilgili görüşlerini de ilave etmiştir. Ayette konu edilen "sabık" âlim, "muktesid" müteallim/talip, "zalim" ise ilim ve marifetten mahrum cahildir. Tüsterî, ayrıca şunları söylemiştir: "Sabık" meşguliyeti ve bütün derdi

ahiret olan, "muktesid", derdi ve tasası hem dünya hem de ahiret olan; dünya ve ahiret dengesini sağlayan, "zalim" ise ahiret hazırlığını terk ederek bütün düşüncesi dünya olan kimselerdir.

Nesefî, bu ayetin tefsirinde isim vermeden başka sûfilerden de Tüsterî'nin yorumlarına benzeyen görüşler nakletmiştir. Bu yorumlar özetle şöyledir: "Zalim" masiyet içinde, "muktesid" tövbe halinde, "sâbık" ise istikamet üzere olan müminlerdir. İlim ve marifet yönünden ise "sabık" âlim, "muktesid" müteallim, "zalim" ise cahildir. Bundan dolayı "zalim" bilinçsiz bir şekilde adet ve taklitle ibadet ederken "muktesid" bilinçli bir şekilde korku ve umutla, "sabık" mertebesinde olan ise seyri sülukün en son mertebesi olan "hakikat" mertebesine ulaşarak "tahkikle" ibadet ve kulluk eder. (Ebu'l-Berekât, 3/88-89).

Nesefî, *إِعْلَمُوا أَنَّهَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهُمْ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ*, "*Bilin ki dünya hayatı, bir oyun, bir eğlence, bir gösteriş, aranızda bir övünme, mal ve evlâta çokluk yarışından ibarettir. ...*" (el-Hadîd 57/20) ayetinin tefsirinde dünya hayatının çocukların oyunu gibi bir oyun, gençlerin eğlenceleri gibi bir eğlence, kadınların ziynetine benzeyen bir süs, birbiriyle akran olanların kendi aralarında rekabet etmeleri gibi bir övünme aracı, mağrur kimselerin evlat ve mal çokluğu yarışına girdikleri gibi bir çoğaltma aracı olduğunu söylemiştir. Nesefî, bu lafzî yorumdan sonra işârî yorumuna geçerek dünyanın hakir ve değersiz olduğunu, ona sevgi ile bağlanmanın hatalı olacağını ilk dönem sufilerinden Zünnûn el-Mısıri'nin (ö. 245/859) şu sözleriyle açıklamıştır: "Ey müritler topluluğu! Dünyayı talep etmeyiniz. Talep ederseniz de ona sevgiyle bağlanmayınız. Ondandır sadece (zâd) ahiret yolculuğunda size lazım olacak güzel ameller ve Allah Teâlâ'nın rızasını elde ediniz. Gerisinden vaz geçiniz." (Ebu'l-Berekât, *Medârik*, 3/439).

Nesefî, *Medârik* tefsirinde doğrudan kendisine ait en dikkat çeken işârî yorumlarından birini kölelerin mükâtebe yoluyla belli bir bedel karşılığında hürriyetlerini elde edeceklerine dair hükmün yer aldığı Nûr suresi 33. ayette yapmıştır. Ayetin ilgili bölümü şu şekildedir:

... *وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا وَآتُوهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَيْتُكُمْ* "*Bedelini ödeyerek hür olmak isteyen köle ve câriyelerinizin -kendilerinde hayır görürseniz- tekliflerini kabul edin. Allah'ın size verdiği maldan da onlara verin. ...*" (en-Nûr 24/33). Ayetin bu bölümünde kölelerin hürriyete kavuşturulmasının yollarından biri olarak "mükâtebe" yani bedelini ödemek suretiyle hür olmak yöntemi emredilmiştir. Allah Teâlâ, köle sahiplerine isteyen kölelerin, mükâtebe adı verilen sözleşme taleplerini kabul etmelerini emretmiştir.

Nesefî, "mükâtebe" konusunu Hanefî mezhebinin fıkıh yöntemine uygun olarak özlü bir şekilde açıkladıktan sonra özgün işârî yorumlarına geçmiştir. Köle ile Allah'ın veli kulları arasında bir benzerlik kurarak şunları söylemiştir. Köle dört çeşittir: "قَيْنٌ/Qınn) kendisinden sadece hizmet elde edilen köle, "مَأْنُونٌ/me'zûn" kendisine ticaret izni verilen; ticaret yapan köle, "مُكَاتَبٌ/mükâteb" bedelini çalışarak kazandığı parayla ödeyip hür olan köle ve "أَبْكٌ/âbk" efendisinin hizmetinden ve emrinden kaçan, firar eden köle. Allah'ın veli kulları da bunlar gibi dört sınıftır.

Birincisi, veliyy-i uzlet: Bu makamda bulunan mümin kulların durumu sadece efendisinin evinde hizmet eden, topluma karışmayan köle gibidir. Kendilerini uzlete çekerek ibadete ve tefekküre hasreden veli kullar insanlarla beraber olmayı değil, uzleti ve halveti tercih ederler. Bunlar, toplumun dertleriyle ilgilenmezler. Toplumsal ilişkilerden uzak bir halde kendilerini sadece ibadete vermiş kimselerdir.

İkincisi, veliyy-i işret: Bu makamda bulunan müminler kendilerine ticaret yapma izni verilen toplumla iç içe çarşı pazarda alım satım yapan köleler gibidir. Bu sınıfa dâhil müminler zahirde halk ile batında hak iledir. İnsanların içinde toplumun dertleriyle ilgilenirler. Sürekli toplumun içinde oldukları için tecrübelerini onlara aktarırlar. Toplumun ahlak ve ibadet yönünden gelişmesi için çalışırlar. İşte bu sınıftaki veli kullar gerçek manada Hz. Peygamber'in halifeleridir. İşret (toplumun içinde onlarla beraber olmak) huzurun yoldaşdır. İşret makamındaki veli kullar topluma ibret nazarıyla bakar ve ibreti emreder. Allah'ın hükmü ile hükmeder. Allah için alıp O'nun uğruna verirler. Allah ile anlayıp, Allah ile

konuşurlar. Yaptıkları her işte ve söyledikleri her sözde ölçüleri Allah kelimidir. Onlar, Hz. Peygamber'in halifesidir. Dünya, onların çarşısı, akıl, sermayesidir. Öfke ve rıza anında tek ölçüleri adalettir. Fakirlik ve zenginlik halinde unvanları iktisat, izzet ise sığınaklarıdır. Kur'an, Mevlalarından verilmiş izin kitabıdır. Onlar, zahiren halk arasındadır, ama kendi sırlarıyla onlardan ayrılmışlardır. Bâtînî olarak Allah hususunda kendi lehlerine, toplumun aleyhine olan konularda onlardan uzaklaşmış, kendi aleyhlerine toplumun lehine olan hususlarda zâhiren onlarla birleşmişlerdir. Toplumla iç içe yaşayan işret halindeki veli kullar, toz altın gibidir. Onlardan saçılan her zerre toplumun her kesimini olumlu yönde etkiler.

Uzlet hayatı yaşayan veli kulların hali berrak ve tatlı olsa da toplumla işret hayatı yaşayan velilerin hali pek vefalı ve pek âlâdır. Uzletin, işrete göre konumu sultan karşısında nedîmin vezire göre konumuna benzer. Hz. Peygamber, her iki yönü en güzel şekilde kendisinde toplamıştır. O, bütün güzelliklerin membaıdır. O, kendisinde zuhur eden hallerin batınıyla uzlet halindeki veli kullara yol gösterirken, amellerinin zahiriyle de işret halindeki velilerin muktedasıdır.

Üçüncüsü, veliyy-i mücahid ve muhasib: Bunlar, sahiplerine ve efendilerine anlaşıma bedelini taksitli ödeyen mükateb köleler gibidir. Bu makamda olanlar hem zahirde hem de batında cihad ederler. Sürekli kendilerini ve yaptıklarını muhasebe ve murakaba altında tutarlar. Günde beş vakit namaz, iki yüz dirhemde beş dirhem zekat, senede bir ay oruç ve ömürde bir kez Kâbe'yi ziyaret ederler. Onlar, adeta bu ibadetleriyle kendilerini Rabbü'l-izzet'ten satın alırlar. Cennet bahçelerinde hür bir şekilde istirahat etmek arzusuyla kendilerini cehennemde ebedi kalmaktan kurtarmak için çalışırlar.

Dördüncüsü, veliyy-i âbık: Bunlar efendilerinin hizmetinden kaçıp firar eden köleler gibi Allah'ın rahmetinden uzaklaşan kimselerdir. Bunların çoğu adaletle hüküm vermeyen zalim hâkimler, tahsil ettikleri ilimlerle amel etmeyen âlimler, yaptıkları ibadetlere ve sair işlere gösteriş katan mürâiler, söylediklerini yapmayan vâizlerdir (Ebu'l-Berekât, *Medârik*, 2/503-504).

Buraya kadar aktarılan işarî yorumlarda da örüldüğü gibi Nesefî'nin işarî yorumlarında nazârî sûfî tevellere yer olmadığı gibi irfânî bilginin tecellilerine ilişkin yorumlarında Şîî bâtînî yaklaşımlara, masum imam fikrine veya şatahât kabilinden tevhit ve tenzihi ihlal edecek yorumlara fırsat tanımamıştır. Sünnî kelimâ düşünceye aykırı bütün işarî yorumları da reddetmiştir.

Sonuç

İrfânî tevil olarak da isimlendirilen işarî yorum, manevî tecrübeler, keşif ve ilhama dayalı okumalar sayesinde kâinatı külli bir bakış açısıyla idrak edip okumaya çalışmaktır. Bu okumayı elde eden sûfî, zâhiri manalarının ötesine intikal ederek bâtınındaki mana ve hikmetleri kendi manevî gücü ve enginliği ile keşfederek bu manevî tecrübesini insanlarla paylaşır. İşarî tefsir ve yorumlar yapan sûfî, Kur'an'daki muradı ilahiyi zahir-bâtın, şeriat-hakikat, nübüvvet-velayet ve fenâ-bekâ kavramları üzerinden ifade etmeye çalışır.

Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzil*'de dirayet yöntemine ağırlık vererek ayetlerde mündemiç bulunan murad-ı ilahinin keşif ve beyanına yönelmiştir. Tefsirinde dilbilimlerinin yanında yaşadığı dönem ve bölgede etkin olan kelam, fıkıh, felsefe ve tasavvuf gibi ilimlerden çokça istifade etmiştir. Nesefî, tefsirde olduğu gibi tevilde de Kur'an nazımının sınırlarını aşan yorumlardan kaçınmıştır. Özellikle ayetlere getirdiği işarî yorumlarda temkinli davranarak Kur'an'ın dil ve belagat kurallarına aykırı tevellere kapı aralamamıştır.

Nesefî, öncelikle ayetlerin zahiri ve lafzî yönünü esas almış, tefsir ve tevilini bunun üzerine inşa etmiştir. Çok sık olmasa da zaman zaman zahire uygun işarî yorum ve anlam arayışına gitmiştir. Onun işarî yorumlarda takip ettiği sistemi şöyle özetlemek mümkündür. O, öncelikle tefsir ettiği ayetlerle ilgili selef-i salihinden olan sûfî ve zahitlerin konuyla ilgili yorumlarını nakleder. Nesefî'nin işarî yorumları isim vererek doğrudan naklettiği müfessirler ve sûfilerden bazıları Hasan-ı Basrî, Sehl ibn et-Tusterî, Serî Sakatî, Fudayl ibn İyad, Zünnûn el-Mısrî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Şiblî gibi sûfî otoritelerdir. Nesefî,

tefsirinde işârî yorumların bir kısmını da çok kere isim vermeden (kîle/denildi) ifadesiyle nakletmiştir. Kendi özgün görüşleri olarak yaptığı işârî yorumlar azımsanamayacak kadar çoktur.

Nesefî, işârî yorumlarını ve irfânî anlayışını naslara dayandırmaya özen göstermiştir. O, irfânî bilgiyle naslar arasında sağlam ilişkiler kurarak işârî yorumları sağlam zemine oturtmuş, sübjektif bilgi olmaktan çıkarmıştır. O, "hikmet"i sünnet ve irfânî bilgi olarak yorumlayarak bu yorum yönteminin bilgi kaynaklarının Kur'an, sünnet ve selef uleması olduğuna işaret etmiştir.

Bu çalışmada Nesefî'nin *Medârikü't-tenzîl*'de ele aldığı işârî yorumlara metnin elverdiği ölçüde sınırlı olarak yer verilmiştir. Bu konuda daha geniş bağımsız çalışmaların yapılması onun bu konudaki görüşlerinin anlaşılmasına katkı sunacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Ateş, S. (1998), *İşârî Tefsir Okulu*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Ay, M. (2011) İşârî Tefsiri Yeniden Düşünmek. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24 (1) 103-148.
- Baysal, S. (2022), *Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl Adlı Eserinde Tefsir-Te'vîl İlişkisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bedir, M. (2006) "Nesefî, Ebu'l-Berekât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 32/567. (Erişim 24 Nisan 2024) <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Çetiner, B. (2000) *Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve Tefsiri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Demirbaş, S. (2022), Nûr Sûresi 35. Ayet Bağlamında İşârî Yorumun Sınırları, *Danışname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 51-77.
- Ferganî, H. E. (2022), *Mâverâünnehir Tefsir Geleneğinin 20. Yüzyıldaki Özellikleri: Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf ve Tefsiri Hilâl*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fîrûzâbâdî, M. M. (1415/1995), *el-Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Acîbe, A. M. (1999). *Tefsîru'l-fâtihati'l-kebîr*, Ebû Dabî: el-Mücemmeu's-Sekâfî.
- İsfahânî, R. (2010), *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Kara, M. (2014), Türkistan'ın Işığı Necmeddin-i Kübrâ. *Türk Dünyası Bilgeleri Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*.
- Nesefî, E. B. (1998), *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, (1. Baskı), Dıışk: Dâru'l-Kelimi'id-Tayyib.
- Nesefî, E. M. (1993), *Tabsîratu'l-edille fî usuli'd-dîn*, Ankara: DİB Yayınları.
- Özgüdenli, O. "Mâverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Sönmez, K. (2018), *Türkler ve İslâm Tasavvuru*. Ankara: TDV Yayınları.
- Süyûtî, C. A. (2006), *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Uludağ, S. (2001), "İşârî Tefsir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, <https://islamansiklopedisi.org.tr>.
- Yıldırım, A. (2012) Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi, *Orta Asya'da İslâm Temsilden Fobiye*. Ankara: Ahmed Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- Zehebî, M. H. (2006), *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Zerkeşî, B. M. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebetü Dâri't-Turâs.
- Zürkânî, M. A. (2013), *Menâhilü'l-irfân fî ulumi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ku-tubî'l-İlmiyye.